

Huszár Ákos – Berger Viktor – Füzér Katalin

Elismerés: normák és osztályok filozófiai és szociológiai szempontból

Axel Honneth diagnózisa szerint a jelenkori politikai filozófia legnagyobb hiányossága, hogy „levált a társadalomelemzésről, s csupán a tisztán normatív princípiumokra korlátozza magát” (Honneth 2011: 14). A Honneth mondataiban rejlő bíráló elsősorban az igazságosság neokantiánus felfogásait célozza, amelyek az igazságosság normatív elveihöz a társadalmi valóságtól elvonatkoztatva, ettől izoláltan kívánnak eljutni. E normatív elveket csupán második lépésként hozzák összefüggésbe a társadalmi valósággal, amikor mérceként kívánják alkalmazni különböző társadalmi jelenségek, illetve társadalmi folyamatok megítéléséhez. E lépés során azonban rendre a „van” és a „legyen” közötti szakadék, illetve az ezek közötti közvetítés problémájába ütköznek.

Honneth ezzel szemben fogalmazza meg az igazságosság társadalomelemzésként felfogott elméletét (*Gerechtigkeitstheorie als Gesellschaftsanalyse*). Hegelre visszanyúlva abból indul ki, hogy az igazságosság elméletének azokra az értékekre, illetve normatív ideálokra kell támaszkodnia, amelyeket az adott társadalom magával szemben normatív igényként támaszt. Az igazságosság elméletének eszerint az a feladata, hogy a neokantiánusok konstruktivista eljárásával szemben rekonstruktív módon tárja fel az adott társadalom által intézményesített értékeket és normákat, s vizsgálja, hogy a társadalom különböző szférái miként járulnak hozzá ezek érvényesüléséhez (Honneth 2010 [2007], 2011: 14–31). Ez a törekvés fejeződik ki Honneth elismeréseméleti munkáiban, amelyekben az egyéni identitás kialakítását az interszjektív elismerés társadalmi feltételeihez köti, s erre a munkára vállalkozik a *Das Recht der Freiheit* című könyvében is, ahol a „társadalmi szabadság” (*soziale Freiheit*) koncepciójának kidolgozása után azt vizsgálja, hogy e szabadság miként intézményesül, illetve érvényesül a társadalom különböző szféráiban: a személyes kapcsolatokban, a gazdasági, illetve a politikai szférában (Honneth 1992, 2001, 2011: 14–31). Honneth munkájára jellemző, hogy a filozófiai okfejtések rendre összekapcsolódnak a különböző empirikus szaktudományok – mint a jogtudomány, pszichológia, szociológia, történettudomány vagy a közgazdaságtan – által felszínre hozott eredményekkel. Honneth ennyiben valóban társadalomelemzésként műveli a filozófiát.

A mai politikai filozófia honnethi diagnózisa ellentétes előjellel a jelenkori szociológiára is igaz. Amíg az előzőnek a mai társadalmakkal való kapcsolata lazult meg, addig az utóbbi úgy tűnik, hogy egyre inkább elveszíti azt a normatív orientációt, ami a szociológiát a kialakulásakor jellemezte (vö. Felkai 1999). A mai mainstream, „professzionális” szociológiára jellemző, hogy egyre apróbb részproblémákat vizsgál egyre kifinomultabb módszertani eszközökkel, eközben azonban egyre inkább eltávolodik az akadémiai szférán kívüli közönségtől, illetve annak problémáitól (Némedi 2002; Burawoy 2006 [2004]; Szelényi 2015).

E szerencsétlen munkamegosztásnak, ami jelenleg a filozófiai diszciplínák, illetve a szociológia között kialakult, talán a legnagyobb áldozata az osztály fogalma, amely korábban az egyik fontos kapcsolódási pontot jelentette a két tradíció között, mára azonban mindegyik szótárából kikopni látszik.

Az osztály fogalma a filozófiai, illetve társadalomtudományi gondolkodás középpontjában állt a 19. században. A hegeli jogfilozófiának fontos elemét képezte a polgári társadalom belső szerkezetének leírása. Hegel három rendet különböztetett meg a társadalomban: a földbirtokosok rendjét, az iparosok, illetve kereskedők rendjét, valamint az általános rendet, ami az állami alkalmazottakat foglalja magába. E rendekre Hegel elgondolásában jellemző, hogy közvetítenek a szubjektív, saját érdekeiket követő egyének, illetve az állam általánosság között, s ezzel hozzájárulnak a társadalom integrációjához. A három rend mellett Hegel megkülönböztetett egy negyedik társadalmi nagycsoportot is, méghozzá a szegények osztályát. E csoport kapcsán azonban már nem a közvetítés mozzanatát emeli ki, hanem azt, hogy miközben az egyik oldalon „nő a *gazdagságok felhalmozódása* (...) a másik oldalon nő a különös munka *elszigetelődése és korlátozottsága*, s ezzel az e munkához kötött osztály *függősége és nyomora*” (Hegel 1971: 252–253 – kiemelés az eredetiben). Hegel tehát úgy tekint a rendekre, mint amelyek hozzájárulnak a társadalom integrációjához, a szegények osztályával azonban más a helyzet, ez inkább veszélyt jelent rá.

A társadalmi integráció, illetve a társadalom tagolódásának összefüggése a klasszikus szociológiai elméletek közös kérdése volt Marxtól, Webertől, illetve Durkheimtől kezdve Parsonson át és tovább. Ezek közül kétségtelenül Marxnál játszott a legkomolyabb szerepet az osztály fogalma, s nála kapcsolódnak hozzá a legerősebb igények. Marx már a korai munkáiban vitába szállt a hegeli jogfilozófia megállapításaival: ha Hegel számára a polgári társadalomban az osztályképződés jelentette a problémát, a rendek pedig a megoldást, akkor Marx a problémát és a megoldást is a munkásosztályban látta. Marxnál az osztályok egyrészt strukturális pozíciókat jelölnek, amelyek az értéktöbblet termelése, illetve tőkés elsajátítása nyomán jönnek létre. Másrészt azonban az osztályok nem csupán strukturális pozíciók, hanem (legalább potenciális) cselekvő ágensek, amelyek saját érdekeiket követve harcot folytatnak más osztályokkal. Harmadrészt, az osztályok Marxnál olyan történelmi makroszubsztémumokként jelennek meg, amelyeknek alapvető jelentőségük van a történelem alakításában. Míg a kapitalizmus a burzsoázia műve, addig a kapitalizmusra jellemző kizsákmányolás, illetve elidegenedés felszámolása a proletariátus műve lesz.

Ezek az erős empirikus, illetve normatív igények, amelyek Marxnál az osztály fogalmához kapcsolódtak, mára alaposan elhalványultak. Az osztály fogalmára támaszkodó különböző szociológiai irányzatok közül háttérbe szorultak azok, amelyek közvetlenül visszanyúlnak Marxhoz, s a neoweberianus megközelítések váltak dominánssá. A struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén zajló viták ráadásul az utóbbi időszakban az osztályok haláláról, illetve az élethelyzetek individualizálódásáról szóltak. Az osztályelméletek, illetve a belőlük

kiinduló empirikus vizsgálatok eszerint nem képesek visszaadni a mai komplex társadalmak szerkezetét. Erre többdimenziós, az egyének fogyasztását, kulturális tevékenységeit, kapcsolatrendszerét stb. feltérképező vizsgálatok lehetnek alkalmasak.

Az osztály fogalma a filozófiai diszciplínákban is hasonló sorsa jutott. Lukács még Marx szellemében történelmi makroszjektumként tekint a proletariátusra, a korai frankfurti iskola fő munkáiban Horkheimer, illetve Adorno azonban már azt jelenti be, hogy a totálisan integrált társadalmakban a munkásosztály sem lehet a változások társadalmi bázisa (Horkheimer 1976 [1937]; Horkheimer és Adorno 1990 [1947]). A kritikai elmélet újrafogalmazásán munkálgató Habermas programja is hozzájárult az osztály fogalmának háttérbe szorulásához. Habermas Horkheimer, illetve Adorno műveiben a munka fogalmára épülő termelési paradigma kifulladását látta. A munka mellett bevezette az interakció fogalmát, s a kritikai elmélet figyelmét a kommunikatív ész kibontakoztatására, illetve a kommunikatív cselekvés intézményesülésére irányította.

Amíg tehát a filozófiai diszciplínák fókuszából egyre inkább kikerült az osztálytagozódás problémaköre, addig az empirikus struktúra-, illetve rétegződéskutatásnak a normatív társadalomfilozófiával ápolta kapcsolata lazult meg. Ebben a helyzetben üdítő fejleményként hat az igazságosság társadalmelemzéseként felfogott honnethi elmélete. A struktúra- és rétegződéskutatás szempontjából pedig kifejezetten előremutató Honneth ama törekvése, hogy az elosztási egyenlőtlenségeket, illetve a belőlük fakadó társadalmi problémákat az elismerésemélet keretében vesse fel.¹ Ez inspiráló módon hathat a szociológiai vizsgálatok számára is (vö. Huszár 2014). Ennek szellemében 2014 novemberében Pécsen konferenciát rendeztünk „Struktúra és elismerés” címmel a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke, valamint a *Replika* szervezésében.² A konferencia előadóiként egyrészt Axel Honneth munkásságában jártas filozófusokat, valamint a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén tevékenykedő szociológusokat kértünk fel. Az volt a célunk, hogy hidat verjünk a két terület között: párbeszédre, kölcsönös megtermékenyítésre és együttműködésre ösztönözzük a két diszciplína képviselőit. Jelen tematikus blokkban egyrészt az e konferencián elhangzott előadások írásos verziói, illetve egyéb, a témához kapcsolódó tanulmányok kaptak helyet.

Weiss János tanulmánya értő módon rekonstruálja azt a szellemi kontextust, amelyben a munka fogalma háttérbe szorult az újabb társadalomelméletekben. A hetvenes-nyolcvanas évek szellemi közegében a munka szférája nem csupán a luhmanni rendszerelméletben, de Habermas és Offe munkáiban is jelentőségvesztést szenvedett el. Ennek eredményeképp egyre kevésbé tűnt releváns társadalomelméleti kérdésnek az osztályproblematika, ami minden bizonnyal hozzájárult a struktúrakutatás és társadalomfilozófia közti – a klasszikusoknál még fennállt – hidak lebontásához. A tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy Axel Honneth elismerésemélete – a frankfurti iskola második generációjával és a rendszerelméletekkel szemben – másként viszonyul a gazdaság és a munka világához, mely nem normatívan semleges, eldologiasodott szféra. A gazdaság – és ez alól a kapitalista változata sem kivétel – csak azért működhet, mert a szubjektumok normatív elváráshorizonttal rendelkeznek, azaz mivel normatív elveket előfeltételeznek cselekvéseik számára. A normatív összefüggések miatt a munka ismét kritikai kategóriává válik (Weiss 2015).

1 Lásd ezzel kapcsolatban különösen Honneth Nancy Fraserrel folytatott vitáját (Fraser és Honneth 2003).

2 A konferencia programja elérhető a következő helyen: <http://szociologia.btk.pte.hu/struktura-es-elismeres>.

Ullmann Tamás írása az elismerés fogalmának jelentőségét mutatja be a filozófiai hagyományon belül. Javaslatot tesz egyrészt a honnethi elismerésemélet radikalizálására. E kísérlet lényege az elismerésemélet összekapcsolása a kései Lyotard nyelvpragmatikai megfontolásaival, ami alapján nyilvánvalóvá válik, hogy az elnyomott csoportoknak és/vagy kisebbségeknek először is saját nyelvre van szükségük ahhoz, hogy részt tudjanak venni az elismerésért zajló küzdelmekben. A tanulmány emellett az elismerésemélet immanens gyakorlati-politikai problémáira is rá kíván mutatni, aminek során Nancy Fraser – Honnethel folytatott vitája során elhangzott – érveire támaszkodik (Ullmann 2015).

Szücs László Gergely (2015) az egyéni autonómia problémáját állítja tanulmánya középpontjába. Azt vizsgálja, hogy milyen játékeretet hagy az elismerésemélet az egyéni autonómiának, amikor a személyes identitás kialakításának sikerességét társadalmi feltételekhez köti. A honnethi elméletből Szücs meglátásai szerint az következik, hogy az egyén komplex szocializációs folyamatban nyerheti el az autonómia gyakorlásához szükséges képességeket, és az autonóm cselekvés is a társadalom által meghatározott minták szerint történik. Ez a társadalmi „beágyazottság” azonban nem jelenti azt, hogy az egyén csak valamely közösség által meghatározott narratíván belül képes saját életének szerzőjévé válni. Ellenkezőleg: az individuum akkor gyakorolja autonómiáját, ha a plurális igazságosságelvek összehangolásával képes leleplezni társadalmának elavult értékmintáit, és ezzel ki tudja építeni az önmegvalósításhoz szükséges játékeretet.

Az elismerésemélet társadalomfilozófiai tárgyalásai és a struktúrakoncepciók közti hídépítési kísérletként értelmezhető Tardos Róbert (2015) munkája, amelynek explicit célja az elismerésfogalom szociológiai megalapozása és beágyazása. Az instrumentális, instrumentális-expresszív és az expresszív jelleg közti – a szerző műveiben újra és újra felbukkanó – analitikus megkülönböztetés láthatóvá teszi az elismerés fogalmának eddig nem látott jelentésrétegeit. Az elismerés e három dimenziójának elkülönítése lehetővé teszi az olyan szociológiai fogalmak újszerű tárgyalását, mint a presztízs, a kizárás vagy a társadalmi tőke, ahogyan a mindennapi interakciók és az osztály- és rétegződésbeli vonatkozások is jól értelmezhetők e séma alapján.

Róbert Péter tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy vége azoknak a napoknak, amikor nagy volumenű stratifikációs felmérések végezhetők Magyarországon. Az egyenlőtlenségek problematikája ugyan nem tűnt el, ám e fejlemények miatt kevésbé látható a magyar társadalom átfogó képe. Az írás az egyenlőtlenség különféle komponenseinek mérési nehézségeit tárgyalja, s két alapvető típusát különbözteti meg az osztályelméleteknek: a tisztán foglalkozási alapú és az erőforrások sokaságát (így a gazdasági mellett például a kulturális vagy a társadalmi tőkét is) tekintetbe vevő változatot. Az MTA és a GfK által végzett s az átfogó képre fókuszáló „Osztálylétszám-kutatás” a második típusú osztálykoncepciókhoz áll közel – az eredmények pedig elsőként a *Replikában* jelennek meg szaktudományos publikáció formájában (Róbert 2015).

Az osztályelemzés két ellentétes irányú, de nagyon hasonló igényű kiterjesztésre tesz kísérletet a blokk következő két tanulmánya, a győri helyi társadalom osztálytagozódásának empirikus vizsgálata, illetve az osztályformálódás folyamatainak elméleti megragadása a világtrendszer-elmélet keretében. Mindkét tanulmány elmozdul ugyanis az osztályelemzések implicit vonatkozási keretétől, a nemzetállamtól. *Csizmadia Zoltán, Páthy Ádám és Tóth Péter* alkalmazzák ugyan Huszár Ákos (2013) normatív funkcionalista foglalkozásosztálykategorióit, azonban problémafelvetésük logikája a posztoszocialista kapitalizmusok regioná-

lis tagoltságának strukturális tényezőiből indul ki, jelesen abból, hogy a győri helyi társadalom vizsgálata esetében a Bohle és Greskovits (2012) által visegrádi modellként leírt beágyazott neoliberais kapitalizmus gazdasági fejlődési zónájához tartozó térségről van szó, nem az alapvetően félperiferikus ipari gócpont perifériájáról (Füzér 2013). Az elemzés megteremti annak a térbeli-társadalomszerkezeti és osztályelemzésnek a lehetőségét, amely mentén a strukturálisan hasonló helyzetben lévő helyi társadalmak, regionális egységek (pl. a győri ipari körzet) összehasonlíthatóvá válnak: a Dél-Lengyelországtól induló, Csehországot, Nyugat-Szlovákiát és Északnyugat-Magyarországot átfogó gazdasági fejlődési zónán (Bohle és Greskovits 2012: 168) belüli helyi és regionális társadalmakat inkább egymással érdemes összehasonlítani, mint a saját országukon belüli, amde a fejlődési zónán kívül, annak perifériáján elhelyezkedő helyi és regionális társadalmakkal. Éber Márk Áron tanulmánya hasonló igénnyel lép fel, de nem a helyi vagy regionális szint felől közelít, hanem közvetlenül a globális világrendszer összefüggései felől nyitja meg az osztályelemzés elméleti tárházát. Éber a strukturálisan félperiferiás helyzetek globalizált osztályelemzésének korlátját egyrészt magának a tudományos tudástermelésnek a centrumban gyökerező domináns módjában látja, másfelől a kettős függés struktúráiban, amelyek minduntalan visszavezetik az elemzés szálát az államhoz, annak strukturális tényezőket érvényesítő (avagy azokat mérséklő) közpolitikáihoz. Az osztályelemzés tulajdonképpeni terepét az „osztálypolitikák[], érdekköalicciók[], formálódó osztályszövetségek[] és konfliktusok[], azaz az érdekköalicciók[] alakulás[a] és a különféle ágensek változó viszonyai[]” körében jelöli meg, ami a „történetileg formálódó viszonyrendszernek dinamikus osztályszerkezetként történő megragadását” teszi lehetővé – elméletileg, és a későbbiekben remélhetőleg empirikusan is (Éber 2015: 136).

Tematikus összeállításunkat – mintegy „ráadásként” – Axel Honneth (2015) tanulmányával zárjuk, amely a szerző Budapesten, a Goethe Intézetben 2015. június 11-én elhangzott előadásának írásos változata. Honneth ez alkalommal a szabadság Isaiah Berlin-i – pozitív és negatív változatot megkülönböztető – fogalmát problematizálja. A szerző szerint e koncepció alapvető hibája, hogy tulajdonképpen a magányos individuumot veszi alapul, így pedig nem tudja tárgyalni azt az elismerélmélet szempontjából nyilvánvaló összefüggést, hogy a cselekvők szándékai csak több subjektum kölcsönös együttműködése során formálódhatnak ki, és hogy csak a közösségi cselekvés során valósulhatnak meg kényszerektől mentesen, azaz szabadon.

Reményeink szerint a tanulmányok képesek hozzájárulni a két diszciplína, illetve kutatási irány közeledéséhez.

Hivatkozott irodalom

- Bohle, Dorothee és Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Itchaca, London. Cornell University Press.
- Burawoy, Michael (2006 [2004]): Közérdekű szociológiát! *Replika* (54–55): 35–66.
- Csizmadia Zoltán, Páthy Ádám és Tóth Péter (2015): A társadalmi rétegződés és komponensei egy magyar nagyvárosi régióban. *Replika* (92–93): 95–117.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika* (92–93): 119–140.
- Felkai Gábor (szerk.) (1999): *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum.
- Fraser, Nancy és Axel Honneth (2003): *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Füzér Katalin (2013): Normative-functional Occupational Class Analysis in Context. Normativity, Social Exclusion and the EU/Global Dimensions of the Labor Market. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 23(4): 64–71.
- Hegel, G. W. F. (1971 [1820]): *A jogfilozófia alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Honneth, Axel (1992): *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Magyarul: *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest: L'harmattan, 2013.)
- Honneth, Axel (2003): Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In Nancy Fraser és Axel Honneth: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 129–224.
- Honneth, Axel (2010 [2007]): Rekonstruktív társadalomkritika geneológiai fenntartásokkal. A kritika eszméje a frankfurti iskolában. *Fordulat* (10): 35–45.
- Honneth, Axel (2011): *Das Recht der Freiheit. Grundriß einer demokratischen Sittlichkeit*. Berlin: Suhrkamp.
- Honneth, Axel (2015): A szabadság nem két, hanem három fogalmáról. (Javaslat morális önértésünk kiterjesztéséhez.) *Replika* (92–93): 141–154.
- Horkheimer, Max (1976 [1937]): Hagyományos és kritikai elmélet. In *Tény, érték, ideológia*. Papp Zsolt (szerk.). Budapest: Gondolat, 43–116.
- Horkheimer, Max és Theodor W. Adorno (1990 [1947]): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz.
- Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika* (88): 81–109.
- Némédi Dénes (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle* 10(2): 3–16. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0002nemedi.htm> (letöltve: 2015. október 5.).
- Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika* (92–93): 77–93.
- Szelényi Iván (2015): The Triple Crisis of US Sociology. *Global Dialogue* 5(2). Interneten: <http://isa-global-dialogue.net/the-triple-crisis-of-us-sociology/> (letöltve: 2015. október 5.).
- Szűcs László Gergely (2015): Az egyéni autonómia játéktere az elismerésért folytatott harcokban. *Replika* (92–93): 51–58.
- Tardos Róbert (2015): Elismerés, presztízs, kizárás, társadalmi tőke. *Replika* (92–93): 59–76.
- Ullmann Tamás (2015): Az elismeréseméletek kontextusai és rejtett problémái. *Replika* (92–93): 39–50.
- Weiss János (2015): A munkafogalom aktualitása vagy aktualitásvesztése. (Jegyzetek Axel Honneth dolgozatához.) *Replika* (92–93): 31–38.